

Оксентюк Н.В.

КОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

У статті здійснюється когнітивний аналіз концепту інтелігенція у структурі її ментальної моделі – вона розглядається як культурноментально-мовне утворення, що існує в інтерсуб'єктивному світі. Узагальнено концепт інтелігенція включає: ядро концепту (власне інтелігенція), самосвідомість, взаємини: інтелігенція і влада, інтелігенція і народ, просвітницький проект, патріотизм.

The cognitive analysis of concept intelligentsia in the structure of its mental model is carried out in the article. It is examined as cultural-mental-linguistic formation which exists in the intersubjective world. The concept intelligentsia in general includes: kernel of concept (properly intelligentsia), consciousness, mutual relations: intelligentsia and power, intelligentsia and people, enlightenment project, patriotism.

У дослідженні питання виникнення та формування інтелігенції не можна оминати розгляду етимології концепту "інтелігент", як актуального аспекту більш достовірного висвітлення питання феномену інтелігенції. Опрацювання цього питання є важливим у світлі з'ясування значення слова, що іменує носія явища і тим самим вказує на суть і витоки інтелігенції, щодо якої ще не узгоджені однозначні висновки. Тому когнітивний аналіз концепту інтелігенція може бути корінним елементом у розв'язанні вище вказаного питання та слугувати тією ниточкою, яка приведе нас до вирішення питання похідної ідентифікації інтелігенції як явища. Власне концепт інтелігенція розглядається в роботах Кременя В.Г. [2], Філатової А.А. [4].

Основа розуміння інтелігенції ґрунтується на існуючій у свідомості "робочій моделі" об'єкта інтелігенції, тобто її

ментальній моделі. Перш ніж розпочати конкретний аналіз складного, суперечливого, але, безумовно, ключового для української культури концепту інтелігенція, слід визначитися з розумінням понять концепт та ментальна модель.

Ментальна модель – термін досить широко розповсюджений у когнітивній психології (Джонсон-Лейрд Ф., Лакофф Г., Нгуен-Ксуан А., Норман Д.Е. та ін.). Термін зазвичай використовується для позначення структур суб'єктивного досвіду, які формуються спонтанно. Моделі часто слабо усвідомлювані, важко вербалізуються, знання, що містяться в них, контекстуально опосередковані й видобуваються безпосередньо в процесі взаємодії з об'єктом. У моделі комплексно й взаємозалежно зберігається інформація про об'єкт взаємодії, параметри ситуації взаємодії, себе як діяча і наявні засоби перетворення об'єкта [1].

Ментальна модель виникає таким чином: під впливом певного стимулу мислення (метафори, аналогії, ідеї, постановки завдання, питань) активізуються нейрони мозку й виникають асоціації (навіяні уявою образи, картини). Завдяки асоціаціям формуються поняття різного рівня (концепти – вихідні поняття, конструкти – базові поняття), які потім структуруються й створюються продукти мислення (розумової діяльності, розуму), що вирішують завдання. Концепт – окреме уявлення будь-якої сторони об'єкта вивчення або його частини, властивості, виражене у вигляді первісного поняття. Ця думка визначає сутність, місце в класифікації, місце в процесі й просторі, категоризацію. Стимули мислення активізують нейрони, виникають асоціації, формується вихідне поняття, починається процес мислення. В результаті, в структурі концепту – загальний, стереотипний, відтворений зміст, що відповідає поняттю “значення слова” (сфера семантики), що відображає уявлення про предмет, явище, подію, які поділяються більшістю членів того або іншого культурного співтовариства.

У структурі концепту важливою є пара – “ментальний зміст – мовне вираження”. Суть цього співвідношення, – необов'язковість однозначної прив'язки змісту концепту до свого імені. Відсутність прямої відповідності проявляється в таких феноменах: під одним ім'ям можуть бути сконцентровані кілька ментальних змістів, або той самий зміст (згід-

но з лінгвокогнітивною термінологією такий зміст і є власне "концепт") може бути виражений під різними іменами. Концепт як певне культурнозумовлене знання про об'єкт, феномен, події завжди буде набагато глибший, складніший та більш стереоскопічний, ніж мовне значення відповідного йому імені. Концепт стає певним обрієм, не досяжним, але таким, що задає напрямок інтерпретації. Концептуальний аналіз або концептуальна інтерпретація буде складатися зі збору, класифікації й ранжирування асоціативних даних, сконцентрованих у культурі навколо даного концепту.

Концепт є динамічною, самоінтерпретуючою структурою, крім того, включеною в екзистенціальний контекст. Оскільки інтерпретуючий потенціал у кожної людини різний, концепти можуть потрапляти в індивідуальну свідомість або практично у вигляді дублікату культурних стереотипів, або настільки трансформуватися під впливом персональної смислової сітки, що здатні вступити в конфронтацію із загальноприйнятими, "розхожими" уявленнями. Вважається, що потенціал концепту тим ширший й багатший, чим ширший і багатший культурний досвід людини.

Концептуальний аналіз феномена інтелігенції — це процес, що здійснюється на декількох рівнях. На рівні професійного гуманітарного дискурсу (роботи Б. А. Успенського, Ю. С. Степанова, О. М. Камчатнова та ін.) [4] і на не професійному або повсякденному рівні (якщо розглядати поняття "концептуальний аналіз" у розширеному значенні, як будь-яке рефлексивне звернення до концепту). Такий інтерес, на наш погляд, може бути викликаний певною смисловою невизначеністю концепту, або, більш радикально, наявністю в ньому смислової лакуни, провалу.

Концепт інтелігенція — це феномен, що дивно вислизає від визначення з огляду на безліч присутніх у ньому значеннєвих відтінків. Дана стаття не претендує на те, щоб простежити феномен української інтелігенції у всьому його історичному розгорненні, і ми не ставимо перед собою завдання представити всю різноманітну значеннєву палітру, пов'язану з ним. Скоріше, наш аналіз є спробою позначити домінуючі, на нашу думку, субзначення концепту *інтелігенція*, які присутні в сучасній мовній свідомості.

В аналізований матеріал входять як устояні кліше, скон-

центровані в масовій культурі, так і сучасна публіцистика, художня й філософська література. Насамперед, спробуємо вичленувати найбільш стійкі уявлення, що поділяються більшістю носіїв культури, які можна буде назвати ядром концепту.

Інтелігенція: ядро концепту. Етимологія концепту *intelligentia* походить до латинського *intellegentia*, що можна перекласти як свідомість, розуміння в їхній вищій мірі.

Асоціативне поле, пов'язане з концептом інтелігенція, досить багатоманітне. Інтелігенція й добра, порядна, гуманна, людяна, совісна, високоморальна, гнана, і зарозуміла, боязка, жалогідна, відірвана від народу, неспроможна, брехлива, гнила й т. ін. У діяхронічному розгорненні початок формування в українській культурі концепту інтелігенція відноситься до 60-х років XIX ст., коли з'являються його перші описи й оформлюється особливий інтелігентський дискурс. Уявлення про неї спочатку було своєрідним синонімом колективної совісті і просвітництва. Згодом концепт інтелігенції стали пов'язувати з критицизмом — щодо феодальних та державних порядків і Російської, і Австро-Угорської імперії, до складу яких тоді входила Україна. На цій ниві формувалися стратегії розвитку української національної культури, виявлялася її самотність у контексті національної свідомості з перспективою утворення незалежної держави. З огляду на це інтелігенція розумілася як відносно цілісна група інтелектуально розвинених людей, об'єднаних спільною опозиційністю до існуючої влади. Інтелігент — це не лише представник інтелектуальної діяльності, а людина високої ідеї, яка присвятила себе турботам про суспільну справу, служінню правді, істині, справедливості.

Якщо повернутися до XIX ст., то слід зауважити, що саме в цей час закладається ключовий для подальшого розвитку смисловий каркас концепту, інтелігенція починає розумітися як суб'єкт історичної самосвідомості народу, як певна, історично й соціально цілком конкретна частина народу, що взяла на себе соціальну функцію суспільної самосвідомості від імені та в ім'я всього народу.

Уявлення про інтелігенцію як “совість народу”, як таку, що охороняє і тлумачить справжні етичні цінності, безумовно, є ядром у структурі концепту. При цьому моральна скла-

дова тісно пов'язана з уявленням про громадський обов'язок, заснований на месіанській ідеології. Інтелігент – це людина, що присвятила себе турботам про спільну справу, що вболіває за добробут всього народу, що жертвує особистим життям заради процвітання своєї країни. Центральними питаннями, які структурують когнітивність інтелігенції, стають споконвічні питання – “Хто винуватий?” і “Що робити?”, не менш постійною характеристикою інтелігенції є її нездатність дати відносно виразні відповіді на ці питання.

Другий базовий смисловий компонент не має вже однозначно позитивного емоційного відтінку. Він опирається на уявлення про суперечності, що пронизують свідомість вітчизняної інтелігенції, які проявляються в розбіжності інтенції й результату (“хотіли як краще, а вийшло як завжди”), бажань і компетенції (“інтелігент той, хто бажає знати, але не знає про що йому потрібно знати; той, хто бажає думати, але не знає, про що йому думати”), намірів і дій (“якщо інтелігенція діє, то не розуміє, якщо розуміє, то не діє”, “інтелігенція міркує, але не живе”). Сполучення в ядро концепту по-різному заряджених значенневих полів робить його досить проблемним, але тим самим більше притягальним для активної психолого-культурної інтерпретації. Виділення як центральних значень моральної складової й екзистенціальної суперечливості інтелігенції може бути оскаржене, оскільки структурування концепту носить частково суб'єктивний характер.

Важливим моментом для концептуального аналізу інтелігенції стає розкриття його соціальної (або асоціальної) приналежності. Питання про соціальну “прописку” української інтелігенції було актуальне із самого початку її формування. Варіанти відповіді були різними: вищий освічений шар суспільства, чиновники, представники адміністративної влади, люди вільних професій або “вільні художники”. Однак, незважаючи на розмаїття варіантів, у масовій свідомості залишилося декілька найбільш стійких значень. Серед них, мабуть, домінує уявлення про інтелігенцію як соціальну групу, що займається інтелектуальною, творчою діяльністю. Інтелігент – людина розумової праці, що працює в “світі ідей”. Поряд з констатацією “захоплення” інтелігенцією привілеїв на домінування в духовній сфері суспільства, у концепті з'являється негативно заряджене значення навмисного уни-

кання нею фізичної праці. Найбільш гостро цей смисловий відтінок актуалізувався в радянський час, коли концепти робітник та інтелігент у рамках єдиної концептосфери вибудовуються як опозиційні: робітник — працюючий, чесний, простий; у той час як інтелігент — “білоручка”, “з подвійним дном”, “далекий від народу” і т. ін.

Існує й інший досить укорінений у концепті смисл, пов'язаний із проблемою соціального статусу інтелігенції, що стверджує, що інтелігенція — це не соціальна, а ідеологічна єдність. У соціальному плані вона виявляється зовсім невловима. Інтелігенція — це один з небагатьох класів, для якого питання про своє соціальне місце залишається перманентно актуальним. Точніше буде сказати, що вона позиціює себе як асоціальну групу.

Велике значення в цьому контексті для самосвідомості інтелігенції здобуває ідеологія безпідставності. Безпідставність припускає незалежність інтелігенції як “ідейного утворення” від релігійних, політичних, соціальних і культурних корінь. Безпідставність, певною мірою, повинна стати зарокком незалежності й чистоти думки й совісті, не обтяжених устояними традиційними ціннісними системами. Прагнення до люмпенізації й маргіналізації найбільш яскраво виявилось в радянський період у феномені дисидентства. Це покоління висококультурно й інтелектуально розвинених людей, які або свідомо уникали залучення в сталі соціальні або ідеологічні структури, або опинилися викинутими самою державою на периферію громадського життя. В тактиці інтелігенції одночасно виявилися принципи структуралістської й постструктуралістської дослідницьких методик. З одного боку, утвердилося уявлення про те, що “об'єктивно” описати культуру, а головне виявити її недоліки, можна тільки ззовні (а звідси, так звана “відірваність від народу”). З іншого, як декласований або межовий елемент інтелігенція стає домінуючим джерелом смислоутворення, тому що виникнення нового смислу стає можливим тільки в ситуації лавірування між статичними дискурсами, такими як дискурс держави й дискурс народу. Безпідставність інтелігенції робить її суб'єктом інноваційного процесу в культурі. Однак, незважаючи на свою безпідставність, інтелігенція повинна містити якусь збірну крапку, що забезпечує її само-

ідентифікацію. Таким інтегруючим початком стає вже досить далекий від постструктуралізму, традиційний категоричний імператив. Інтелігент – це не соціальний, релігійний або ідеологічний статус, це характеристика людини, у якої обов’язок стає трансцендентальною структурою, первинною стосовно будь-яких інших емпіричних характеристик.

Інтелігенція в системі самоідентифікації. Явище української інтелігенції унікальне в тому розумінні, що її виникнення й розвиток її концепту є в більшості результат її власного самоопису. Інтелігенція до певної міри сама придумала інтелігенцію, закріпила за нею особливе положення, наділила священною місією, зробила себе совістю й гарантом моральності. Власне історія інтелігенції – це результат її літературної творчості, створеного нею самою міфу про особливий рід людей, стурбованих пошуком правди, які жертвують собою заради загального добра. Інтелігентом стає той, хто опанує сконструйований нею самою дискурс, чиє мислення й мова розгортається за заданими правилами інтелігентської “мовної гри”. Інтелігенція – так би мовити “самоназвана”, оскільки ні народ, ні держава не наділяли її повноваженнями бути “цвітом та гордістю нації”. При цьому в процесі самоідентифікації інтелігенції виникає досить цікавий механізм. А. Ф. Лосєв писав: “Ім’я є знаряддя розуміння. Це значить, що іменована річ раніше всього розуміє сама себе, а *потім* і *тому* – її розуміє й усяка інша річ” [3, с. 201]. У зв’язку із цим постає питання про те, хто в українській культурі, відповідно до усталених мовних і етичних норм, може назвати себе інтелігентом. Тут і проявляється певний парадокс – слово “інтелігент”, за неписаними стандартами української мови, не егоцентричне. Якось не прийнято, “не зручно” і самовпевнено говорити: “Я – інтелігент!”. Самоопис інтелігенції практично ніколи не походить від першої особи. Інтелігенція виявляється абсолютно невловимою, ефемерною сутністю, позбавленою денотата, тому її самовизначення часто здійснюється апофатично. У цьому контексті дуже показово, що часто трапляються в сучасній українській публіцистиці вираз: “ті, хто виступає від імені інтелігенції”, з якого випливає, що існує якась інтелігенція, представники якої залишаються абсолютно міфічними персонажами, а є “хтось”, хто незаконно експлуатує її ім’я. Ім’я й носій імені

втрачають один одного. Для конструювання своєї онтології інтелігенція використовує декілька прецедентних імен (наприклад, А. Сахаров або Д. Лихачов), навколо яких формуються емоційне тло концепту й за допомогою яких уже персоніфікований концепт інтелігенція вкорінюється в масовій свідомості (відбувається те, що Р. Барт назвав “онтологізацією концепту”).

Аутодеструкція в сукупності з комплексом провини породили особливий філолофсько-літературний жанр самозвинувачення. Найглибший самоаналіз, критика власної неспроможності, рефлексивне “переварювання” сформувавши стійке уявлення про інтелігенцію як продукт розпаду. “Інтелігенція — це гниття розуму” — досить типовий вираз на адресу інтелігенції борців за справедливість і народний добробут, тобто самими інтелігентами.

Інтелігенція — ставлення до влади, інтелігенція — ставлення до народу. Концепт інтелігенція завжди займав середнє положення між концептами влада й народ (саме звідси з’являються такі характеристики інтелігенції, як “прошарок”, тобто щось, що перебуває між двома основними шарами, або “посередник”). Тому система взаємин інтелігенції із владою (яку вона, як правило, викриває) і народом (совістю якого вона є) є для неї конститууючою.

В опозиції “інтелігенція — влада” проявляється одна з найважливіших значеннєвих констант концепту критичне мислення. Як відзначає більшість дослідників інтелігенції, — однією з фундаментальних ознак української інтелігенції є її принципова опозиційність до домінуючих у суспільстві систем. Інтелігенція як найбільш активна рефлексивна суспільна сила спрямована на викриття конкретних урядових структур, а іноді на принцип влади як такий. Практично із самого початку свого формування інтелігенція зайняла антидержавну позицію, її завдання — оголювати неспроможність принципів і методів державного керування. Інтелігенція стає своєрідним лакмусовим папірцем української історичної самосвідомості. Своєю присутністю в суспільній системі вона змушує владу активізуватися, бути більш демонстративною й грубою. Сталий вираз “продажна інтелігенція” як домінуючий значеннєвий компонент містить саме зв’язок інтелігенції із владними структурами або піді-

гравання центральній політичній ідеології.

Смислова пара "інтелігенція – народ" викликає ще більш емоційно заряджений пучок асоціацій. Взаємини між інтелігенцією й народом носять подвійний характер: з одного боку, "захоплення народом", з іншого – "відірваність", елітаризм. У семантичному полі в одному ряді з концептом народ як антитеза інтелігенції стоїть концепт міщанство, що зміщує смисловий акцент до проблеми інтелектуальної, моральної й духовної обмеженості "простого народу". Інтелігенція виступає як "малий народ", для якого "великий народ" стає матеріалом для реалізації своїх грандіозних задумів. Як деміург інтелігенція наділяє формою й спрямовує за своїм характером стихійні й хаотичні маси.

Ще більш претензійно звучить заклик інтелігенції стати "совістю народу". Сама така постановка питання можлива тільки при припущенні, що сам народ не здатний до моральної рефлексії.

Інтелігенція і просвітницький проект. Інтелігенція як особливий соціокультурний феномен є безумовне породження просвітницької ідеології. Для аргументації даного положення наведемо основні постулати епохи Просвітництва: по-перше, віра в перетворення народу шляхом його виховання й освіти; по-друге, переконаність у тому, що в людських силах контролювати й спрямовувати історичний процес; по-третє, впевненість у можливості досягнення загального щастя.

Всі перераховані вище положення стають програмними для української інтелігенції, що виникла на базі європейського лібералізму. Головна функція, яку бере на себе інтелігенція – "бути освіченою й бути просвітниками для інших людей". Найбільш яскраво просвітницька місія інтелігенції виступає на тлі характерної для української культури опозиції "прояснена еліта – темний народ". Інтелігенція виступає як охоронець, транслятор і основний виробник національної спадщини. Її завдання – перекласти закодоване знання вибраних на мову, доступну "мовчазній більшості", долучити маси до вищих досягнень людського генія, запропонувати особливу модель сприйняття світу, більш досконалу і розумну, розбудити політичну свідомість. Подвижницька діяльність з розвитку духовного потенціалу народу

та охорони культурних багатств звела інтелігенцію в статус основного глашатая істини.

Інша наполеглива ідея української інтелігенції – взяти до своїх рук історичний процес, спрямувати його в правильне русло. Слабкість до глобальних філософських побудов і створення грандіозних проектів майбутнього стає основною специфічною особливістю інтелігенції, не залежно від її політичної спрямованості. При цьому конструювання досконалого суспільства практично завжди здійснювалося із щирою вірою в його втілення, із твердим переконанням, заснованим на телеологічному уявленні про неминучий прогрес людської історії.

Трансцендентальна мета інтелігенції – “спорудження нематеріального храму вселюдського щастя”. У досягненні загальної гармонії інтелігенція відводить собі самій відповідальну роль. Несучи в народ “плоди освіти” і спрямовуючи його по істинному історичному шляху, вона зобов’язується, нарешті, привести суспільство до царства розуму й справедливості.

Невід’ємна частина концепту української інтелігенції – національне подвижництво і патріотизм. Обов’язок інтелігенції – бути творцем, носієм і поширювачем ідей інтелектуалізму та патріотизму у всьому багатстві цих понять. Уся історія боротьби за українську державність свідчить, що успіхів досягали тоді, коли люди інтелектуальної праці (вчителі, священики, лікарі, письменники, адміністратори, вчені) були натхнені ідеєю національного патріотизму [2]. Важливим моментом розуміння призначення української інтелігенції є те, що вона за своєю суттю не може існувати поза українською державністю. Українська інтелігенція, як спільнота людей інтелектуальної праці та духовної діяльності, попри всю свою строкатість, гострі суперечності в поглядах на різні конкретні питання буття, завжди характеризувалася високим рівнем патріотизму. Водночас брак патріотизму в певній, навіть нечисленній її частині, відразу обумовлює несприйняття народом усієї інтелігенції загалом.

Література

1. Владимиров Илья Юрьевич. Особенности строения и функционирования ментальной модели партнера по общению.:

автореф. дис.... к. психол. н. – Ярославль, 2004. [Електронний ресурс].

2. Кремінь Василь. Освіта і інтелект: роздуми про інтелігенцію. – Дзеркало тижня. – № 10 (689) 15 – 21 березня 2008.

3. Лосев А. Ф. Имя. СПб.: Алетейя, 1997.

4. Филатова А.А. Концепт как конституирующий элемент культуры: когнитивный поход.: автореф. дис.... к. филос. н.: Ростов-на-Дону, 2007. [Електронний ресурс].